

İran Çalışmaları Dergisi
E-ISSN: 2651-4370
Cilt: 7, Sayı: 1, ss. 1-23
Geliş Tarihi: 29.04.2023
Kabul Tarihi: 16.06.2023
DOI: 10.33201/iranian.1289746

Hamdullah el-Müstevfi'nin *Nüzhetü'l-kulûb*'una Göre Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîler

Pınar Kaya Tan*

Öz

Hamdullah el-Müstevfi (ö. 740/1340'tan sonra) yalnızca tarih alanında değil; coğrafya ve kozmografya sahasında da eser telif etmiş, Ortaçağ'ın çok yönlü devlet adamı ve âlimlerindedir. Onun İslâm coğrafyacılığında müstesnâ bir yere sahip olan eseri *Nüzhetü'l-kulûb*, özellikle İran hakkında naklettiği oldukça zengin mâlûmatla da önemli bir boşluğu doldurmuştur. Müellif eserinde İran'ın köyleri, kasabaları, kentleri, dağları, ovaları, nehir ve diğer su kaynakları hatta mineral ve maden yataklarını anlatmıştır. Ayrıca bu coğrafyada eskiden beri yaşamış kavim ve topluluklar hakkında da açıklamalarda bulunmuştur. İran halkının siyasî tarihi, geçim kaynakları, malî durumu, dinî inançları, imar ve sanat faaliyetleri Hamdullah el-Müstevfi'nin yerleşkeleri anlatırken üzerine dikkatlice eğildiği hususlardandır. Böylece merkezî büyük kentlerden nispeten uzakta kalan bölgeler ve burada yaşayan insanlar hakkında kapsamlı bilgi sahibi olmamızı sağlamıştır. Eserde kaydedilen ve İran coğrafyasında sıklıkla zikredilen topluluklardan biri de Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîlerdir. Her ne kadar coğrafi bir kaynak olsa da *Nüzhetü'l-kulûb*'da müellif, Nizârî İsmâîlîlerden/Bâtınîlerden uzak kalmamış, zikrettiği yerleşim yerlerinin geçmişinde, onlara dair herhangi bir bilgiye rastlamışsa bu mâlûmata eserinde yer vermiştir. Bu çalışmada coğrafi kaynakların tarih bilimine nasıl katkı sağladığına bir örnek olacak şekilde Hamdullah el-Müstevfi'nin kayıtlarındaki Nizârî İsmâîlîlere/Bâtınîlere dair bahisler tespit ve tercüme edilerek değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hamdullah el-Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*, Bâtınîler, İran, Alamut.

* Doç. Dr., Kırklareli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı, Kırklareli, Türkiye, e-mail: pinarkaya@klu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-7025-399X.

The Journal of Iranian Studies
E-ISSN: 2651-4370
Vol: 7, No: 1, pp. 1-23
Received: 29.04.2023
Accepted: 16.06.2023
DOI: 10.33201/iranian.1289746

Nizārī Ismāīlīs/Bātinīs in Hamd Allāh al-Mustawfī's Nuzhat al-Qulūb

Pınar Kaya Tan*

Abstract

Hamd Allāh al-Mustawfī (d. after 740/1340) is one of the versatile statesmen and scholars of the Middle Ages, who has published works not only in the field of history but also in the fields of geography and cosmography. His work *Nuzhat al-Qulūb*, which has an exceptional place in Islamic geography has filled an important gap with the considerably rich information it conveys, especially about Iran. In his work, the author described Iran's villages, towns, cities, mountains, plains, rivers and other water resources, even mine and mineral deposits. He has also made statements about the tribes and communities that has been living in this geography for a long time. The political history, livelihoods, financial situation, religious beliefs, construction and artistic activities, movements of ideas of the Iranian people are among the issues that Hamd Allāh al-Mustawfī carefully focused on while describing the campuses. Thus, he enabled us to have comprehensive information about the regions that are relatively far from the central big cities and the people living there. One of the communities recorded in the work and frequently mentioned in the Iranian geography is the Nizārī Ismāīlīs/Bātinīs. Although it is a geographical source, the author of *Nuzhat al-Qulūb* couldn't stay away from Nizārī Ismāīlīs/Bātinīs and if he had any information about them in the past of the settlements he mentioned, he conveyed this in his work. In this study, as an example of how geographical sources contribute to the science of history, the mentions on the Nizārī Ismāīlīs/Bātinīs in the notes of Hamd Allāh al-Mustawfī were identified, translated and evaluated.

Keywords: Hamd Allāh al-Mustawfī, *Nuzhat al-Qulūb*, Bātinīs, Iran, Alamūt.

---

* Assoc. Prof., Kırklareli University, Faculty of Science and Literature, Department of History, Chair of Medieval History, Kırklareli, Türkiye, e-mail: pinarkaya@klu.edu.tr; ORCID: 0000-0002-7025-399X.

1. Giriş

Hayatı hakkındaki bilgiler daha ziyade yazmış olduğu eserlerden edinilen Hamdullah el-Müstevfi, 680 (1281) yılında İran'ın Kazvin şehrinde doğmuştur. Ailesi, 218-227 (833-842) yılları arasında hüküm süren Abbâsî Halifesi Mu'tasım Billah döneminden, 351-582 (963-1186) seneleri arasında varlığını sürdürmüş Gazneliler Devleti'nde Sultan Mahmûd (388-421/998-1030) devrine kadar, çoğunlukla Kazvin'in idareciliğini yaptığı için kentin tanınmış kişilerinden müteşekkildi. Akabinde ailesindeki bireylerin Irak'ın mali işlerden sorumlu dîvânının başında müstevfi olarak Selçuklulara (431-552/1040-1157) ve İlhanlılara (654-754/1256-1353) hizmette bulunmaları ise müellifin de "*Müstevfiyân*" lakabıyla zikredilmesine sebebiyet vermiştir (Özaydın, 1997a). Gençliğinden itibaren ilimle ilgilenip, âlim, edip ve şairlerin meclislerine katılan Hamdullah el-Müstevfi, İlhanlıların son dönemlerine ve devletin çöküş sürecine bizzat tanık olmuştur. Aile üyeleri İlhanlı Veziri Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî ile (ö. 718/1318) iyi ilişkiler tesis etmiş; hatta Hamdullah el-Müstevfi'nin kardeşi, vezir tarafından müstevfi olarak tayin edilmişti. Hamdullah el-Müstevfi ise küçüklüğünden itibaren İlhanlı Veziri'nin ilim meclislerinde bulunmuş, burada edebiyat, tarih ve şiirle ilgilenmiştir. Ailesinin hatırı sayılır konumunun da etkisiyle çok geçmeden kâtiplikten başlayarak devlet hizmetlerinde görev almış, başlangıçta daha ziyade malî teftiş işleri ile meşgul olmuştur. Giderek idarî kabiliyetiyle temayüz eden Hamdullah el-Müstevfi, İlhanlıların tertip ettiği çeşitli seferlere de katılmış, bu vesileyle Tebriz, Bağdat, İsfahan gibi büyük kentleri gözlemleme ve inceleme imkânı bulmuş; ayrıca bu şehirlerin zengin kütüphanelerinden de yararlanmak suretiyle eserlerini telif etmiştir (Hamdullah el-Müstevfi, 2018, mukaddime; Özaydın, 1997a). Kendisine miras kalan azımsanmayacak nispette mal varlığına da sahip olduğu için rahat bir hayat sürmüş olan Hamdullah el-Müstevfi, Kazvin'in hatırı sayılır âlimlerinden biri olarak son eseri *Nüzhetü'l-kulûb*'u tamamladığı 740 (1340) yılından sonra vefat etmiştir.

Müellif 730 (1330) yılında İlhanlı Veziri Gıyâseddin Muhammed b. Reşîdüddin'e (ö. 736/1336) umumî tarih türünden bir eser olan *Târih-i Güzide*'yi takdim etmiştir. Yaratılıştan başlayarak eserini tamamladığı döneme kadar yaşanmış nice tarihî hadiseyi, hânedan ve devleti anlattığı çalışmasında doğup büyüdüğü Kazvin hakkında da ayrı bir bölüm oluşturmuş ve kentin tarihi ve coğrafyasına dair son derece kapsamlı orijinal

bilgiler vermiştir (Özaydın, 2011). Müellifin bir diğer eseri ise manzum bir tarih olan *Zafernâme*'dir. 734 (1334) yılına kadar vuku bulan hadiselerle yer verilen eser, her biri müstakil olarak yazılmış üç ciltten oluşmuş olup bilhassa Türk ve Moğol tarihi açısından önemli bir kaynaktır.

Müellifin bu incelemenin konusunu oluşturan coğrafya ve kozmografyaya dair meşhur eseri ise *Nüzhetü'l-kulûb*'dur. Yaklaşık beş yıllık bir emek neticesinde hazırlanan eserde kozmografyaya dair girişin ardından birinci bölümde mineraller, zooloji ve botanik bilimine dair Hamdullah el-Müstevfi'nin çeşitli tespitleri yer alır. İkinci bölümde insanın ahlâkı, fiziksel yapısı ve melekelerine yer verilirken üçüncü bölümde ise coğrafyaya dair kıymetli bilgiler bulunmaktadır. Burada kutsal topraklar, Irak, Anadolu, Azerbaycan, Gürcistan gibi bölgelerde yer alan pek çok yerleşim merkezi hakkında bilgi verilmekle birlikte bilhassa son derece geniş bir sahaya yayılmış olan İran'ın iklimi, jeolojik ve coğrafi özellikleri, şehir ve diğer yerleşkeleri etraflıca anlatılmıştır. Eserde İlhanlıların hâkimiyet sahasındaki bölgelerde yaşayan halkın dinî inancı, çeşitli vasıfları, ekonomik geçim kaynakları ayrıca nehirler, göller, dağlar ve diğer coğrafi oluşumlar hakkında bilgiler, çıkartılan madenler yanında yollar, yerleşim yerlerinin birbirlerine olan mesafe ve konumları, enlem boylam bilgileri de kapsamlı bir şekilde ele alınmıştır. İlhanlıların maliyesi, vilayet, kaza, taşra teşkilâtı hakkında resmî vesikalara dayalı mâlûmata da yer verilen *Nüzhetü'l-kulûb*'da Selçuklu Devleti maliyesi hakkında da önemli bilgiler yer almaktadır. Müellif, kendisinden önce yaşamış İslâm coğrafyacılarının eserlerinden, bir kısmı günümüze intikal etmeyen tarihî ve coğrafi kaynaklardan, resmî belgelerden yararlanmış ayrıca derlediği bilgilere çeşitli ilavelerde bulunmuştur (Hamdullah el-Müstevfi, 2018, mukaddime; Şeşen, 2018, s. 241-242; Özaydın 1997a). Bilhassa bizzat gezip gördüğü ya da yaşadığı şehirlerde kendi gözlemleri ve incelemelerine de yer vermiştir. Farsça yazılmış olan eserin bu çalışmada geçen coğrafyaya dair kısmı 25 bölümden oluşmaktadır. İlk kez Leiden'de 1915 yılında neşredilmiş, ardından İngilizceye de tercüme edilmiştir. Kısmî olarak çeşitli bölümlerinin de tercümeleri yayımlanmıştır.

Eserde İran ile ilgili olarak coğrafi unsurların ve yerleşkelerin dışında siyasî ve sosyal hadiselerle ilgili detaylar bulmak da mümkündür. Nitekim Sâsânîler (226-651), Selçuklular ve İlhanlılar müellifin çalışmasını kaleme alırken yoğunlaştığı devletlerdir. Bilhassa mezkûr dönemlere ait kentler,

kaleler ve buralardaki yaşam ağırlıklı olarak kaydedilmiştir. Selçuklular döneminde İran'a yerleşmiş olan Bâtînîlere dair kayıtlar da eserde mevcuttur. Bâtînîler, Hasan Sabbâh (ö. 518/1124) liderliğinde örgütlenmişler, Şehristânî'nin (ö. 548/1153) "*ed-da'vetü'l-cedîde*" adını verdiği bir propaganda usulünü uygulayarak kendilerine muhalif olanlarla mücadeleyi amaç edinmişlerdi. Daha ziyade siyasî amaçlarla hareket etmeye başlayan Bâtînîler, kendi görüşlerini çeşitli tehdit ve vaatlerle halka benimseterek mevcut sosyal ve siyasî yapıyı çökertmeyi hedeflemişler; bu gayelerine ulaşabilmek için de dâîlerden¹ ve imâma bağlı refiklerden (yoldaşlar, dostlar) oluşturdukları teşkilâtta eğittikleri fedâîlerden de istifade etmişlerdi (Daftary, 2005, s. 460, 480; Yazıcı, 1994, s. 53). Fedâîler; sivil ve devlet erkânından olan kişileri tehdit etmek ya da hançerle gerçekleştirdikleri suikastlar neticesinde ortadan kaldırmakta kullanılan, küçük yaştan itibaren eğitim alan, inandıkları değerler uğruna aldıkları her türlü emri yerine getirmeye hazır gençlerdi. Bu gençlerden sonra da mezhebi muhafaza eden diğer da'vet mensupları ve da'vete katılan halk toplulukları da Bâtînî teşkilâtını oluşturmaktaydı. Hasan Sabbâh'ın dinî ve siyasî yollarla telkin ve gayretleri kısa zamanda neticesini göstermiş; taraftarları artmış, bilhassa cahil insanlar onun müridi hâline gelmişti. İkna yöntemlerinin yanı sıra düzenlediği saldırılarla korku salması da bu durumun meydana gelmesinde etkili olmuştu. Selçuklu devlet otoritesinin daha zayıf hissedildiği bölgelelere hâkim olmaya başlayan Hasan Sabbâh liderliğindeki Nizârî İsmâîlîler/Bâtînîler zamanla yeni propagandalarıyla sâdik fedâîleri vasıtasıyla fırka düşmanlarının katledilmesini prensip hâline dönüştürdüler ve bunu da Selçuklu Veziri Nizâmülmülk'ten (ö. 485/1092) itibaren uygulamaya koydular (Kaya, 2008, s. 20-26; Özaydın 1997b, s. 347-350). Bu makalede Ortaçağ tarihinin özellikle coğrafya sahasında ehemmiyeti haiz kaynaklarından biri olan *Nüzhetü'l-kulûb*'daki Hasan Sabbâh'ın eylemlerine, Bâtînîliğe veya hut Bâtînî kalelerine dair mâlûmatın tespiti, tercümesi ve değerlendirilmesi yapılarak tarihî hadiseler hakkında bilgi verilmesi yanında coğrafi kaynaklara da temas etmenin gerekliliği ortaya konulacaktır.

¹ Dâî, İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebi yayma görevini sürdüren kimselerdi. İsmâîlîlerde da'vet adı verilen mezhebin faaliyetlerini yürütmeye ve geliştirmeye gayret gösteren propagandacıları (Tan, 2017; Öz, 1993, s. 420-421).

2. *Nüzhetü'l-kulûb*'da İran'ın Kuzeyi ile Rûdbâr ve Çevresindeki Bâtînîliğe ve Bâtînî Kalelerine Dair Hususlar

Eserde yer alan Bâtînîlere dair ilk bilgiler, Hamdullah el-Müstevfî'nin Kazvin'in tarihi hakkında mâlûmat verdiği satırlarda karşımıza çıkmaktadır. Irâk-ı Âcem bölgesinde yer alan şehirleri bir araya getiren müellif, memleketi olması hasebiyle Kazvin'e ayrı bir özen göstermiş, kenti tafsilatlı bir biçimde anlatmıştır. Hamdullah el-Müstevfî, şehir hakkında coğrafi mâlûmat verdikten sonra Sâsânîlerden başlayarak yaşadığı dönem kadar olan tarihine de değinmiştir. Kazvin'in geçmişte "Deylemliler ve mülhitler/bâtînîler ile her zaman muharebe edilen sınır bölgelerinden biri olduğu" hususuna dikkat çekmiştir (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, s. 56).

Burada Kazvin hududundan bahsedilirken Deylem bölgesi ve mülhit kavramları ön plâna çıkmaktadır. Zikredilen bilgiye göre; Deylem, Kazvin'in kuzeyinde Elburz Dağlarında ve Hazar Denizi ile Kazvin arasında yer alıyordu. Bu sarp ve dağlık arazide yaşayan bölge halkı Deylemliler olarak bilinmekteydi. Şiîliği benimseyen Deylemliler, Büveyhîler Hânedanı'nın kuruluşunda etkili olmuş; hatta Bağdat şehri bir süre mezkûr hânedan tarafından zapt edildiyse de Büyük Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey (431-455/1040-1063) Deylemliler ile mücadelesinde düşmanlarına güçlü bir darbe vurarak onların Irak, Fars ve Hûzistan'daki kollarına son vermişti. Büveyhîlerin yıkılışından sonra ise savaşçılık vasıflarını ön plana çıkaran Deylemliler daha ziyade ordularda paralı asker olarak görev almışlardı (Le Strange, 2015, s. 228; Felix & Madelung, 1995). Hasan Sabbâh, Nizârî-İsmâîlî propagandasına başladıktan sonra Deylemlilerden destek almaya gayret sarf etmiştir. Deylem ile Rûdbâr (Ek 1) arasında kalan Meymûndiz, Lemeser, Şemîrân gibi dağ kalelerini süratle ele geçirerek buraları tahkim etmiştir. Böylece Deylem'in dağlık bölgeleri Nizârî İsmâîlîlerin/Bâtînîlerin kontrolüne girmeye başlamıştır. Bununla beraber belirtilmesi gereken bir husus ise Deylemlilerin bir kısmının bâtînîlerin saflarına katılmalarına rağmen onların toplu olarak Selçuklulara karşı büyük isyanlara kalkışmamasıdır (Felix & Madelung, 1995; Yazıcı, 1994, s. 263-265).

Müellifin değindiği mülhit terimine bakacak olursak; Hamdullah el-Müstevfî'nin eserinde XI. ve XIII. yüzyıllar arasında bilhassa Rûdbâr ve çevresinde hüküm süren Bâtînîleri ya da yaşadığı dönemde faaliyet gösteren aşırı fırka ve grupları daha ziyade Ortaçağ İslâm kaynaklarında da çoğunlukla kullanılan mülhit sıfatıyla betimlemeyi tercih ettiği görülmekte-

dir. Nitekim tarih boyunca Bâtınîlere çeşitli isimler verilmiştir. Bunlardan bir tanesi de ilhada sapanları, doğru yoldan ayrılanları, Sünnîliğe aykırı hareket edenleri hatta kâfirlikle itham ettikleri kişileri tavsif etmede kullanılan mülhit (ç. melâhide) kavramı olmuş, Bâtınîleri tanımlarken kullanılan isimler arasında yerini almıştır (Ocak, 1998, s. 7-16). Bâtınîler, her ne kadar müellifin yaşadığı dönemde bölgede artık eskisi gibi bulunmuyorsa da Kazvin'in coğrafi konumu anlatılırken “kentin mülhitlerin yerleşim merkezlerine yakın bir noktada yer aldığı” vurgulanmıştır. Nitekim Kazvin şehri, Elburz Dağları ile Deylem bölgesinden ayrılmaktaydı. Hatta III. (IX.) yüzyıl müelliflerinden Belâzürî'ye (ö. 297/892-893) göre kentin çevresindeki dağlık bölgelerde askerler nöbet tutar ve aynı zamanda Farsça'da korunmuş hudut mânâsına gelen Kazvin'i ve kalesini Deylemlilere karşı muhafaza ederlerdi (Belâzürî, 2013, s. 266; Hamdullah el-Müstevfî, 2018, s. 630-631; Le Strange, 2015, s. 280). Bu engebeli bölgeler müstahkem oluşu sebebiyle Hasan Sabbâh ile birlikte Nizârî İsmâîlîlerin de ikamet etmek için tercih ettiği merkezler olmuş; böylece Kazvinliler Deylemlilerin yanı sıra artık bâtınîlerin yani mülhitlerin de yağma ve akınlarıyla mücadele etmek zorunda kalmışlardı. Selçuklular döneminde de Kazvin'de bâtınîlerle çeşitli mücadeleler gerçekleşmiştir. *Nüzhetü'l-kulûb*'deki ifadeleri destekleyecek şekilde Irak Selçuklu Sultanı Arslanşah b. I. Tuğrul (556-571/1161-1176) zamanında yaşanan birtakım hadiseler bu noktada örnek olarak gösterilebilir. Şöyle ki; Bâtınîler, Kazvin'e çok yakın mesafedeki dağların tepe kısımlarına üç ayrı kale inşa etmişler ve müstahkem bir şekilde tesis edilmiş bu kaleleri Kazvin'e saldırmak üzere üs olarak kullanmışlardır. Bâtınîler, kalelerin etrafına duvarlar ördüler ve taşıdıkları malzemelerle bu duvarları yükselttiler. Kısa sürede mancınıklar ve arrâdelerini de yerleştirip kaleleri kuşatmalara karşı olabildiğince sağlam hâle getirdiler. Kalelerin inşasını ve silah, cephane, erzak gibi bütün hazırlıklarını tamamladıktan sonra ise buralardan Kazvin'e saldırarak kenti kuşattılar. Bu süreçte Kazvin halkı da onlara şiddetle mukavemet göstermişti (Hamdullah el-Müstevfî, 2018, s. 370; Râvendî, 1999, s. 275-276; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, 2010, s. 252; Zahîrûddîn-i Nîsâbûrî, 2004, s. 108-109).

Hamdullah el-Müstevfî (1389, s. 58), eserinde Kazvin'de yaşayan halkın dinî yapısı hakkında mâlûmat verirken “halkın büyük çoğunluğunun Şâfiî mezhebine mensup olup dinî meselelerde taassuba varan tutuculukta olduğunu, kentte bazı Hanefîlerin ve Şîîlerin de yaşadığını, bununla beraber

mülhitlerle komşu ve hısım olmalarına rağmen Kazvin halkının onların sapkın düşüncelerine asla kapılmadıklarını” da kaydetmiştir. İslâm’ın ve İslâmî kültürün kentte tüm halk tarafından benimsendiği, Nizârî İsmâîlîler her ne kadar taraftar toplamaya çalışmış olsalar da Kazvinlilerin onlara meyletmediği bu kayıtlarda açıkça görülmektedir. Nitekim, Kazvin halkı İslâmîyeti içtenlikle kabul etmiş, dinî işlere ve ibadete büyük önem vermiş, halkın çok azı Hanefîliğe ve Şîîliğe geçerek kentin ancak bir mahallesindeki nüfusu oluşturmuştu. Bunun haricinde diğer bütün mahallelerde yaşayan kent sakinleri Şâfiî idiler. Az sayıda da yahudinin yaşadığı Kazvin’de başka mezhep ya da din mensupları bulunmuyordu (Hamdullah el-Müstevfî, 2018, s. 633).

Eserde Deylem bölgesindeki merkezî yerler hakkında bilgi verilirken Rûdbâr ve çevresi de ihmâl edilmemiştir. Burası aynı zamanda Nizârî İsmâîlîlerin İran’daki üssü konumunda olan Alamut Kalesi’nin² de bulunduğu vadi olduğu için Hamdullah el-Müstevfî, Rûdbâr hakkında tafsilatlı mâlûmat vermiştir:

Rûdbâr bölgesi Kazvin’in yaklaşık altı fersah kuzeyinde yer alır ve burada en müstahkemleri Alamut, Meymûndiz, Lemeser (Lambasar, Lenbeser) olan 50 civarında zapt edilemeyecek kadar dayanıklı ve oldukça sağlam inşa edilmiş kaleler bulunmaktaydı. Bu kalelerin en şöhretlisi İsmâîlîlerin İran’daki başlıca merkezi olan ve 171 sene hüküm sürdükleri Alamut’tur... Kale ed-Dâî-İlelhak Hasan b. Zeyd el-Bâkırî tarafından 246 (860) yılında inşa edildi ve Hasan Sabbâh 483 (1090) yılında kalede otoritesini hâkim kılarak da‘vetine başladı. Kaleye evvelce kartal yuvası, kartal eğitimi anlamına gelen Âluh Âmût adı verilmişti. Bu kelime zamanla Alamut’a dönüştü. Ayrıca (ebced hesabına göre) Âluh Âmût ismindeki harflerin sayısal değerinin toplamı şaşırtıcı şekilde Hasan Sabbâh’ın kaleyi ele geçirdiği 483 (1090) yılına tekabül eder. 654 (1256) yılında Hülâgû Hân’ın (654-663/1256-1265) emriyle kale yerle bir edilmiştir. (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, s. 61)

Şüphesiz bu coğrafyayı çok iyi bilen ve geçmiş kaynakları ve nakilleri tafsilatlı olarak incelemiş olan Hamdullâh el-Müstevfî, öncelikle Rûdbâr

---

² Elburz Dağları üzerinde Kazvin’in kuzeydoğusunda ve Rûdbâr Vadisi’nde bulunan Hasan Sabbâh’ın ve Nizârî İsmâîlîlerin yerleşmiş olup ve faaliyetlerini yürüttüğü kaledir (Ivanow, 1960; Hodgson, 1968, s. 422-482; Lockhart & Hodgson, 1986, s. 352-354; Özyayın, 1989, s. 336-337; Ek 3).

bölgesindeki Bâtınîlere ait çok sayıda kale bulunduğunu zikrederek içlerinden en önemlilerini sıralamıştır. Hasan Sabbâh buradaki kalelerin pek çoğunu ele geçirmiş, kendi hâkimiyet sahasını tesis etmişti. Ayrıca bölgede herhangi bir kale bulunmayan tepelere de yeni garnizonlar inşa ettirmişti. Alamut Kalesi ise Hasan Sabbâh'ın bölgeye gelişinden çok daha önceleri yapılmış ve rivayete göre ava çok düşkün olan Deylem hükümdarlarından biri tarafından inşa edilmişti. Hatta bölge hâkimi bir gün bir kartal uçurup peşinden gitmiş, kartalın konduğu yeri görünce de buranın müstahkem bir mevzi olduğunu fark ederek derhâl üzerinde bir kale yapılmasını emretmişti (İbnü'l-Esir, 2022, s. 216; Özaydın, 1989, s. 336-337). Eserde kalenin inşasının ed-Dâî İlelhak Hasan b. Zeyd tarafından 246 (860) yılında tamamlandığı mâlûmâtı yer almaktadır (Hamdullah el-Müstevfî, 2018, s. 423; Lewis, 1968/1995, s. 37; Lockhart & Hodgson, 1986, s. 352; Özaydın, 1989, s. 336). Nitekim Hülâgû Hân'ın İran'daki Nizârî İsmâîlîleri ortadan kaldırmak üzere gerçekleştirdiği harekâtının her safhasında mezkûr hükümdarın yanında olan ve tahrip edilmeden önce Alamut'taki kütüphaneden de istifade ettiği için Hasan Sabbâh ve Alamut'a dair oldukça kapsamlı bilgi veren meşhur devlet adamı Cüveynî; (ö. 681/1283) kalenin 246 (860) yılında Deylem'de hüküm süren Cüstân (Cestân) Hânedanı'na (Pezeşk, 2009, s. 44-46) mensup meliklerden biri tarafından yaptırıldığını belirtmiştir. Hatta sonraki Deylem meliklerinin de bu durumdan övgüyle bahsettiklerini kaydetmiştir. Bununla birlikte kaleyi inşa ettirenin kim olduğu mâlûmâtı zikredilmemiştir (Cüveynî, 2013, 588). Öte taraftan *Nüzhetü'l-kulûb'*da geçen Hasan b. Zeyd'in (ö. 270/884) Deylem'de ed-Dâî el-Kebîr (Büyük Dâî) şeklinde zikredilen ve büyük bir ayaklanma neticesinde Taberistan ve Gîlân bölgelerini de içine alan Zeydî veyahut Aleviyye olarak bilinen Taberistan Zeydîleri (250-933/864-1526) devletinin banisi olduğu anlaşılmaktadır.³ Böylelikle eserin tarihî kaynaklardaki mâlûmata katkı sağladığı görülmektedir.

Kalenin ismi hususunda kartal yuvası manasına gelen Âlûh Âmût kelimesinden türetildiği bilgisi yine tarihî kaynaklardan Cüveynî tarafından da verilmekle beraber; (Cüveynî, 2013, s. 549) Hamdullah el-Müstevfî, kartal eğitimi veya kartal yuvası (ta'lîmü'l-ukâb) anlamına geldiğine vur-

³ Hasan b Zeyd el-Alevî hakkında bkz. (Ebû İshâk es-Sâbî, 1987; Yaşaroğlu, 2018; Mecidî, 1397, Pezeşk, 2009, s. 44; Öz, 1997, s. 287).

gu yaparak bilgileri tamamlamıştır.⁴ Alamut'un yükselişi Hasan Sabbâh'ın kaleye yerleşmesiyle başlamış; ardından kale defalarca kez kuşatmalara maruz kaldıysa da sağlam kayalardan müteşekkil yapısı ve içerisinde li-derlerinin bir emriyle canını vermeye hazır fedâileri sayesinde bir türlü yıkılamamıştır. Alamut'taki Nizârî İsmâîlilerin hâkimiyetine ise Hamdullah el-Müstevfi'nin de vurguladığı üzere İlhanlı Devleti'nin kurucusu Hülâgû tarafından 654 (1256) yılında son verilebilmiştir. Nitekim Hülâgû Hân ordusuyla birlikte İran'a yürüdüğünde Bâtınî kalelerini yok etmek ilk hedefi olmuştu. Bu sefer esnasında kalelerin bir kısmı Moğollara teslim olmuşsa da İsmâîliler hâlâ bazı stratejik kaleleri ellerinde tutuyor ve zorluk çıkartıyorlardı. Moğol askerleri kale kapılarını mancınıklarla kırdıktan sonra kale sakinleri Alamut'u terk etmek için üç gün mühlet istemiş, bu süre zarfında mallarından taşıyabildikleri kadarını dışarıya nakletmişlerdi. Dördüncü gün ise Moğol askerleri kaleye girerek geride bıraktıkları tüm eşyaları yağmalamaya ve birtakım binaları ateşe vermeye başlamıştı. Sonrasında ise Nizârî İsmâîlilerden geride hiçbir iz kalmayacak şekilde uzun bir müddet kalenin yıkımıyla uğraşmışlardır (Cüveynî, 2013, s. 588-589; Lewis, 1968/1995, s. 79-80).

Hamdullah el-Müstevfi, *Nüzhetü'l-kulûb*'de Rûdbâr halkının dinî yaşantısı hakkında da: "Bölge ehli, Bâtınîyye mezhebine bağlı olup; halkın çoğu Mazdek'e nispetle Merâgîyân denilen bir fırkaya mensuptur" şeklinde ifadelere yer vermiştir (Hamdullah el-Müstevfi, 1389, s. 61). Nizârî İsmâîlilerden olmasalar da müellifin bâtınî itikâdına mensup olduklarını vurgulaması hasebiyle Rûdbâr'da yaşayan ve kendilerini Merâgîyân olarak adlandıran, Mazdekî⁵ inançlı bu topluluklardan da bahsetmek gerekmektedir. Merâgîyân; İslâm öncesi dönemde Azerbaycan'ın siyasî ve idarî merkezi olup, İslâmî dönemde de bir süre bu özelliğini koruyan Merâga (Özgüdenli, 2004, s. 162-163; Yâkût el-Hamevî, 1397/1977, 93-94) şehrine mensup insanlar demektir. Azerbaycan'da Bâbek el-Hürremî'nin (ö. 223/838) önderliğindeki dinî-siyasî nitelikteki aşırı Şîr fırkalarından Hürremiyye hareketinin çıkardığı büyük bir isyan Abbâsîler tarafından güçlükle bastırılmıştı. İsyanın ardından Azerbaycan'dan kaçmış olan Bâbek yanlı-

⁴ İbnü'l-Esir (2022, s. 216), Deylem lisanında kartal yuvası veya kartalların bulunduğu yer (*ta'limü'l-ukâb*) mânâsında kullanıldığını zikretmiştir.

⁵ Mal ve kadınlarda ortaklığı câiz gören görüşleri olan Mazdekîlere nispetle Bâtınîyye, Mazdekîyye olarak da adlandırılmışlardır (İlhan, 1992, s. 190).

ları için Merâgîyân tabiri kullanılıyordu. Onlar başta Alamut ve çevresi olmak üzere Rûdbâr'ın köy ve nahiyelerine yerleşerek gelenek ve kültürlerini muhafaza etmeye çalışmışlardı (Askari, 1380, s. 108-118; Bausani, 2002, s. 231).

Azerbaycan, Ermenistan, Şirvan ve Hazar Denizi'nin doğu kıyısına komşu olan “Mûgân'da (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, s. 91; Le Strange, 2015, s. 230-231; Minorsky, 1979, s. 447) bulunan Gülistan Dağı ve çevresinde eski dönemlerde Bâtînîler tarafından cennet bahçelerinin yapıldığı ve buranın onların zevk sefa alanlarından biri olduğu” bilgisi de *Nüzhetü'l-kulûb'*de geçmektedir (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, 199). Nitekim Bâbek döneminde dahi Mûgân çevresi pek çok defa müstahkem mevki olarak kullanılmıştır (Minorsky, 1979, s. 447). Ayrıca artık harap hâle gelen Mûgân'ın vaktiyle çepeçevre geniş bahçelerle çevrili iki nehir boyunda yer aldığı da rivayet edilir (Le Strange, 2015, s. 213). Kent ve çevresinde süslü bahçelerin yer alması Bâtînîlerin de bu husustan ziyadesiyle istifade etmesini mümkün kılmaktadır.

3. *Nüzhetü'l-kulûb'*da İran'ın Güneyi ile Horasan ve Kuhistan Çevresinde Geçen Bâtînîliğe ve Bâtînî Kalelerine Dair Hususlar

Müellif, İran'ın güneyinde Hûzistan ve Fars bölgelerinin sınırında yer alan, Sâsânî Hükümdarı I. Kubâd (488-531) döneminde kurulmuş olup pek çok mahalle ve diğer yerleşim birimleriyle evvelce oldukça büyük bir kent olduğunu vurguladığı Errecân'dan bahsederken kentin “mülhitlerin istilalarıyla tamamen harap duruma düştüğünü ve nüfusunun mahvolduğunu” zikretmiştir (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, 129). Bilhassa müellifin istifade ettiği coğrafi kaynaklar incelendiğinde Hamdullah el-Müstevfî'nin Errecân hakkında zikretmiş olduğu bilgileri VI. (XII.) yüzyıl âlimlerinden İbnü'l-Belhî'nin kayıtlarından aldığı görülür. Selçuklu döneminde Errecân şehrinin de sınırında yer aldığı Fars bölgesinde yaşayan İbnü'l-Belhî eserinde mülhitlerin istilalarıyla nüfusu zengin, mahsulü bol verimli topraklara sahip Errecân'ın tahrip edildiğinden ve her geçen gün şehirde yaşayan insan sayısının azaldığından bahsetmiştir (İbnü'l-Belhî, 1921, s. 148). İsmâîlî âlim ve seyyâh Nasır-ı Hüsrev (ö. 465/1073'ten sonra) Selçuklu döneminde gerçekleştirdiği seyahatinde, Errecân'da yaklaşık 20.000 kişinin yaşadığından bahseder. Nitekim yazar büyük bir şehir olan Errecân'da

o devirde her mezhepten insan yaşadığına, kendisinin de bizzat bir Mutezile imâmıyla ilmî tartışmalarda bulunduğu dikkat çeker (Nâsır-ı Hüseyin, 2020, s. 156-157). Önceleri canlı, kalabalık bir şehir olduğu anlaşılan Errecân'ın İsmâîlîlerin yoğunlaşan baskınları sebebiyle hayli sıkıntı çektiği ve eski refahına bir daha ulaşamadığı anlaşılmaktadır (Le Strange, 2015, s. 338).

Errecân hududundaki doruklarda muhtelif kalelerin varlığından da bahsedilen eserde “Bâtınîlerden kalan et-Tîgûr (et-Tunbûr) ve Diz-Kilât gibi pek çok harap durumdaki kale kalıntısının bulunduğu” da dikkat çekilmiştir (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, s. 130). Nitekim yükseltisi fazla olmayan Huzistân ve Fars bölgesinde Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîler faaliyetlerini genellikle Errecân'daki kalelerden yürütmüşlerdir (Batır, 2022, s. 19; Gaube, 1986, s. 519-529; Willey, 2005, s. 212-213). Hamdullah el-Müstevfî'nin zikrettiği kalelerin de Bâtınîler tarafından kullanıldığına dair az da olsa mâlûmât bulunmaktadır. Buna göre; Errecân'a iki fersah mesafedeki et-Tunbûr Kalesi Selçuklu döneminde Bâtınîler tarafından işgal edilmiştir. Hatta Mısır'a yaptığı bir seferi müteakip Fâtımîler adına dâlik yapmaya başlayan Ebû Hamza el-İşkâf tarafından kale ele geçirilmiştir (İbnü'l-Esîr, 2022, s. 218; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, 1387, s. 121; Lewis, 1968/1995, s. 39). Nizârî İsmâîlîlerin yaptıkları faaliyetlerle Errecân ve çevresine büyük zararlar verdikleri kalelerden biri olan Diz-Kilât ise aynı zamanda Halâdhân Kalesi olarak da bilinmektedir (Batır, 2022, s. 19; Gaube, 1986, s. 520; Willey, 2005, s. 213). Kaleye yaklaşık 200 sene boyunca egemen olan Bâtınîler, bozgunculuk yapmaya ve buradan geçen ticaret kervanlarının yollarını keserek onlardan haraç almaya devam etmişlerdir. Sultan Melikşah kaleyi ve çevresini Selçuklu emîrlerinden Üner'e iktâ olarak bırakınca, o da kaleye bir dizdar tayin ederek Errecân'daki Bâtınîleri buraya gönderdi. Bâtınîler kaleyi satın almak istedilerse de dizdar bu teklifi kabul etmedi. Bâtınîler ısrarlarına devam etmiş ve dizdarla münazara yapması için bir Deylemliyi Halâdhân Kalesi'ne göndermişlerdi. Bunun üzerine dizdar, güvendiği memlûklerinden birine kale anahtarlarını teslim etti. Münazara için gelen bâtınînin bu memlûkü kendi tarafına çekmesi üzerine görevli, efendisinin tevkifini sağladı ve kale de Bâtınîlere teslim edildi (İbnü'l-Esîr, 2022, s. 218). Nihayetinde Bâtınîler, Errecân'ı askerî üs olarak kullanarak buradaki kalelerden şehri ve civar bölgeleri sık sık yağmalamışlardı. Bu durum da bölgede defalarca Selçuklu emîr ve kumandanlarıyla karşı karşıya gelmelerinde zemin hazırlamış, Errecân bu mü-

cadelelerden ve Nizârî İsmâîlîlerin faaliyetlerinden oldukça zarar görek zaman içerisinde canlılığını yitirmişti.

Horasan'da Nîşâbur yakınlarında bulunan Turşîz (Turaysîs) de Bâtînîlerin yoğun olarak yaşadığı, satın alma ya da zapt etme yollarıyla çokça kaleler inşa ettikleri merkezlerdendi (Yâkût el-Hamevî, 1397/1977, s. 33). Hamdullah el-Müstevfi bu bölge hakkında da bilgi verirken: “Turşîz’de mülhitlere ait birkaç muhkem kale bulunmaktaydı. Barda-rûd, Mikâl, Mücahidâbâd ve Âteşgâh bu kalelere örnek olarak gösterilebilir”⁶ ifadelelerini kullanmıştır. Hamdullah el-Müstevfi, bu kalelerin adlarını zikrederek Nizârî İsmâîlîlerin zamanında Turşîz’e (Turaysîs) azımsanmayacak derecede hâkim olduklarını da göstermektedir.

Turşîz’de (Turaysîs) Nizârî İsmâîlîlerin faaliyetlerine dair de çeşitli misaller mevcuttur. Örneğin, 498 (1104-1105) yılında Turaysîs’te pek çok bâtînî harekete geçip bölgede geniş çapta yağma ve talan faaliyetlerinde bulunmuş, durumları güçlenen bâtînîler diledikleri şahısları katletmekten geri durmamış, mallarını yağma edip kadınlarını esir almışlardı. Ayrıca bâtînîler Horasan ve diğer bölgelerden gelen hacı kafilelerine saldırıp onları da kılıçtan geçirmişlerdi (İbnü'l-Esîr, 2022, s. 255; Piyadeoğlu, 2012, s. 75). Bölgede Bâtînîlerin bu derece yoğun olması Büyük Selçuklu Sultanı Sencer’in (511-552/1118-1157) de dikkatini çekmiş; zaman zaman ordusunu buraya sevk etmiştir. Büyük Selçukluların son dönemlerinde 546 (1152/1153) yılında Turaysîs’teki Bâtînîler üzerine Emîr Kucuk tarafından bir harekât gerçekleştirilmiştir. Sultan Sencer’in askerlerinden oluşan büyük bir orduyla şehre yürüyen emîr, Bâtînîlerin ellerindeki beldelere baskınlar yapmış, malları yağma etmiş, onlara büyük zararlar verdikten sonra ülkesine geri dönmüştü (İbnü'l-Esîr, 2022, s. 410; Kaya 2013, s. 49; Piyadeoğlu, 2012, s. 78). Nizârî İsmâîlîlerle/Bâtînîlerle mücadelelere dair yaşanmış bu hadiseler Hamdullah el-Müstevfi’nin adlarını zikrettiği beldelelerde mülhitlerin yoğun şekilde yaşamış olma ihtimâlini kuvvetlendirmektedir.

⁶ Eserin çalışmada kullanılan (1389, s. 143) neşrinde Turşîz’de bulunan mezkûr kalelerin Bâtînîlere ait olduğu net bir şekilde belirtilmemiştir. Bununla beraber eserin İngilizce tercümesinde ise (1919, s. 142) kalelerin Bâtînîlere ait olduğu G. Le Strange tarafından açık olarak zikredilir.

“Kuhistan’daki⁷ Müminâbâd’ın (Ek 2) mülhitler tarafından inşa edilmiş, oldukça korunaklı ve iyi tahkim edilmiş bir kale olduğu” bilgisine de eser-
de yer verilmiştir (Hamdullah el-Müstevfî, 1389, s. 146). Hasan Sabbâh
Alamut’u ele geçirdikten sonra süratle yeni kalelerin de fethedilmesi em-
rini vermiş; Alamut’un yakın çevresinde Nizârî da‘veti artmış, Rûdbâr
Bâtınîlerin hâkimiyeti altına girmişti. Bu bölgeyle sınırlı kalmak istemeyen
Hasan Sabbâh, yakın adamlarından Hüseyin Kâinî’yi beraberinde birtakım
dostlarıyla birlikte Kuhistan’a göndermişti. Kuhistan halkının bir kısmı-
nın da‘vetlerini kabul etmesi üzerine de Bâtınîler bölgede propagandaları-
nı yaymaya, İsmâîlîlere desteği artırmaya ve çevre kaleleri ele geçirmeye
başlamışlardı (Cüveynî, 2013, s. 553; Lewis, 1968/1995, s. 39; Mîrhând,
1339, s. 209; Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî, 1387, s. 106-107).

Bâtınîlerin Kuhistan’da hüküm sürdükleri kalelerden biri de Müminâbâd
ve çevresiydi. Kale hakkında yapılan yüzey ve arkeolojik incelemelerde
bu bölgenin birbirine bitişik üç büyük tepenin zirvesinde camisi, sulama
kanalları, erzak depoları, bahçeleri, yaşam alanıyla oldukça geniş bir alana
yayılmış son derece müstahkem ve dayanıklı bir kale olduğu anlaşılmıştır
(Willey, 2005, s. 198-199). Nizârî İsmâîlîler yine yapılacak olan kuşat-
malarda savunmaları konusunda kendilerine avantaj sağlayan Rûdbâr ve
Alamut’a benzeyen dağlık bölgeleri tercih etmişlerdir. Büyük Selçuklu
Sultanı Melikşah, 485 (1092) yılı başlarında emirlerinden Kızıl Sarığ’a
Kuhistan’ı iktâ olarak verdi. Emîr, Horasan askerleriyle beraber Kuhis-
tan’daki Hüseyin Kâinî ve refiklerini ortadan kaldırmak üzere harekete
geçti. Kızıl Sarığ, Müminâbâd’da onları muhasara edip harbe başlamış;
Hüseyin Kâinî ve adamları ise savunmaya çekilmişlerdi. Ancak bu sırada
beklenmedik bir şekilde Sultan Melikşah’ın vefat haberinin gelmesi üzeri-
ne Selçuklu kuvvetleri dağılmış, kuşatmayı bırakarak geri çekilmek zorun-
da kalmışlardır (Cüveynî, 2013, s. 554; Mîrhând, 1339, s. 210; Reşîdüddin
Fazlullâh-ı Hemedânî, 1387, s. 107). Sultan Melikşah’ın vefatının ardından
rahatlayan Kuhistan’daki Nizârî İsmâîlîler bölgedeki faaliyetlerini daha da
yoğunlaştırarak yeni kaleleri ele geçirmeye başlamışlar; bu süreçte yaşa-
nan otorite boşluğundan ve isyanlardan dolayı hoşnutsuz olan halkı kendi

---

⁷ Kuhistan, dağlarla çevrili olduğu için bu isimle anılan Horasan’da Nişâbur’un
güneyinde Fars Çölü kenarında bulunan coğrafi konumu sebebiyle yerleşimin nispeten
az olduğu çeşitli kasaba ve kaleleri kapsayan bir bölgedir. Bu bölgede aynı adı taşıyan
bir şehir bulunmamakla birlikte merkezî kentinin Kâyin olduğu rivayet edilir (İstahrî,
2020, s. 235-236; İbn Havkal, 2017, s. 383-384).

tarafına çekerek Rûdbâr ve civarında olduğu gibi burada da kısa sürede nüfuzlarını artırmışlardır. Nitekim coğrafi ve iklim şartlarının yanı sıra kuzeyinden güneyine baştanbaşa birçoğunun kalıntıları günümüze de ulaşmış olan İsmâîlî kalelerinin varlığı, Kuhistan'ı İran'ın diğer bölgelerinden ayıran özellikler arasındadır. Bâtınîlerin bölgeye gelişleriyle elverişsiz coğrafi koşullara sahip yerleşim merkezleri birbirleriyle uzak mesafede olmalarına rağmen sıkı bir dayanışma içerisine girmişlerdi. Ayrıca Nizârî İsmâîlîler, bilhassa Müminâbâd gibi büyük bir kaleyi ellerine geçirmeyi altın bir fırsat olarak görerek buradan diğer komşu bölgelere doğru etki sahalarını genişletmeye çalışmışlardı. (Mehcûr & Haldiyân, 1391, s. 142-143).

Müminâbâd Kalesi, Alamut'tan sonra ikinci olarak Nizârî İsmâîlîlerin *Kıyamet* adı verilen yeni bir devri ilân ettikleri kale olarak da şöhret kazanmıştır. Şöyle ki; 17 Ramazan 559 (8 Ağustos 1164) tarihinde İran'ın çeşitli kentlerine dağılmış olan Bâtınî grupların yöneticileri Alamut Kalesi'nde bir araya geldi. Bu sırada Alamut'un dördüncü hâkimi olan II. Hasan (ö. 561/1166) kalede herkesin göreceği bir şekilde özellikle kible yönüne göre yanlış kurulmuş olan bir minber üzerine çıkarak herkesin karşısında imâmetini ortaya koydu. Ayrıca Nizârî İsmâîlîler için yeni doktrinler içeren hutbesini okudu. II. Hasan, bütün yetkileri kendisinde toplamakla kalmıyor, kıyamet gününün geldiğini de duyuruyordu. Buna göre herkes yargılanacak ve sonsuza kadar cennete ya da cehenneme gidecekti. İmâmı baştan reddedenler ise doğrudan cehenneme gideceklerdi. Diğer yandan namaz, oruç gibi İslâm'ın temel hükümleri olan ibadetler de kaldırılmıştı. Ardından iftar için sofralar kurulmuş, şarkıcılar ve çalgıcılar getirtilmişti. O günü, Kıyamet Bayramı ilân ederek içkili, sazlı sözlü eğlence meclisi tertip etmişlerdi (Cüveynî, 2013, s. 565; Hodgson, 1968, s. 458-459; Lewis, 1968/1995, s. 60-61; Mîrhând, 1339, s. 219-220). Alamut'ta düzenlenen bu merasimin ardından Kuhistan'da hüküm süren Bâtınî Reisi Muzaffer'e Kıyamet Da'veti dedikleri yeni görüşlerinin etrafında taraftar toplayabilmek için Alamut'ta okunmuş olan hutbenin metnini gönderdiler. Böylece Alamut'tan yaklaşık iki ay sonra hac ziyareti döneminde denk gelen 28 Zilkâde 559 (18 Ekim 1164) tarihinde II. Hasan'ın imâm olarak konumu ve açıkça halife ile özdeşleştirilmesi tıpkı Alamut'taki gibi büyük bir törenle Müminâbâd'da Reis Muzaffer tarafından halka ilân ve beyan edilmişti. Burada da Alamut'ta kurulmuş olan ve İslâmî kurallara uymayan minberin bir benzeri kurulmuştu. Reis Muzaffer'in kendisini II. Hasan'ın vekili ilân ederek hutbeyi okumasının ardından da aynı Alamut'ta oldu-

ğu gibi sevinç gösterilerinde bulunulmuş, eğlenceler tertip edilmişti. Yeni öğretilerini duyuracakları ikinci bir merkez olarak Müminâbâd'ın tercih edilmesi o dönemde İran'daki Nizârî İsmâîlîler için kalenin önemini de göstermektedir (Cüveynî, 2013, s. 566-567; Hodgson, 1968, s. 459; Lewis, 1968/1995, s. 62; Mîrhând, 1339, s. 220; Willey, 2005, s. 198).

4. Sonuç

İslâm düşünce tarihine bakıldığında itikadî açıdan birçok farklı fırka ve mezhebin ortaya çıktığı görülmektedir. Bu noktadan hareketle Bâtınîler sahip oldukları görüşleri ve uyguladıkları yöntemleriyle yalnızca dinî bir fırka olarak kalmamış; siyasî faaliyetler içerisine de dâhil olarak etki alanlarını her geçen gün geliştirmişlerdir. Büyük Selçuklu Devleti döneminde Alamut merkezli olarak devlet kurma düşüncesiyle harekete geçerek eylemlerini çoğaltmışlar; İslâm dünyasına ciddi şekilde yıkıcı zararlar vermişlerdir. Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîler özellikle İran ve Suriye'de yoğun bir şekilde faaliyet göstermişler, hileyle, satın alma yoluyla ya da zorla kaleleri ele geçirerek hüküm sürmüşlerdi. Selçuklu Türkleri ise giderek şiddetini artıran bu eylemlerle mücadeleyi devletin temel prensiplerinden biri hâline getirmiş ve her fırsatta Bâtınîler üzerine seferler tertipleyerek mülhitlerin yayılmasını durdurmaya çalışmıştır. Nizârî İsmâîlîler/Bâtınîler bu noktada İran'da özellikle nüfus ve yerleşim açısından şehir merkezlerinden uzakta kalan yüksek dağlık bölgelerdeki dayanıklı, iyi tahkim edilmiş, kaleleri bünyelerine katmayı başarmışlar ve ele geçirdikleri kalelerin yanı sıra uygun buldukları sarp kayalıklara hisar ya da garnizonlar tesis etmişlerdir. Bununla beraber onların ticarî ve iktisadî olarak büyük kentlere sahip olamadıkları da aşikârdır. Hasan Sabbâh ve haleflerinin önderliğinde erişilmesi zor mevkilerde yaklaşık 200 civarında kaleyi ele geçirmeleri ve kurdukları stratejilerle düşmanlarına uzun süre direnmeleri onların tarihî, siyasî ve ideolojik yönlerden incelenen faaliyetlerinin coğrafi açılardan da araştırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Bu noktada İran coğrafyasını eski devirlerden itibaren sadece merkezî kentleriyle değil dağları, nehirleri, iklimi, bitki örtüsü, yeraltı ve yerüstü zenginlikleriyle ve elbette ki büyük yerleşim yerlerinin çevresinde kalan köy, nahiye ve kaleleri gibi unsurlarıyla oldukça kapsamlı şekilde incelemiş olan Hamdullah el-Müstevfî'nin *Nüzhetü'l-kulûb* adlı eseri Nizârî

İsmâîlîler/Bâtînîler hakkında da zaman zaman açıklamaların yapıldığı kaynaklar arasında yerini almıştır. Bu noktadan hareketle hazırlanmış olan bu çalışmada bilhassa Türkçeye tercüme edilmemiş olması sebebiyle araştırmacıların da istifade edebilmesi açısından İslâm coğrafyacılığının başvuru kaynaklarından biri olan eserdeki Bâtînîliğe dair hususlar incelenmiştir. Böylece siyasî tarihe dair bilgi veren eserlerindeki mâlûmattan farklı olarak temas etmiş olduğu önemli noktalar ortaya konulmuştur. Nihayetinde Nizârî İsmâîlîler/Bâtînîler İran'ın kuzeyinden Horasan'a son derece geniş bir coğrafî alana yayılmışlar, göz önünde olan merkezleri Alamut'un haricinde isimleri fazla duyulmamış olan muhtelif kale ve hisara sahip olmuşlardır. Hamdullah el-Müstevfi'nin *Nüzhetü'l-kulûb*'u onların yerleşkelerinin saptanması açısından da tarih ve arkeoloji ilmine yardımcı olan kaynaklar arasında yerini almaktadır. Bu çalışma esnasında eser ile ilgili dikkati çeken bir husus da müellifin Farsça ve Arapça deyimlere, benzetmelere, tarihî olarak geçmişe yönelik mukâyeselere ve örneklere yer vermiş olmasıdır. Bu bağlamda *Nüzhetü'l-kulûb*'un kültür tarihi açısından da incelenebilecek kaynaklardan biri olduğu görülmektedir.

Beyan

Bu makale etik kurul kararından muafır. Çalışmada katılımcı bulunmamaktadır. Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır. Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır. Telif hakkına sebep olacak bir materyal kullanılmamıştır.

Disclosure

The article is exempt from the Ethics Committee Decision. There are no participants. The author received no financial support from any institution and there's no conflict of interest. No material subject to copyright is included.

Kaynakça

- Askari, N. (1380). Ferheng-i Merâgiyân-i sâkin-i Rûdbâr Alamut. *Tahkikât-ı Coğrafyâyî*, (61), 108-118.
- Batır, İ. B. (2022). Orta çağın yitık şehri: Müslümanlar tarafından fethinden XII. yüzyıl başlarına kadar Errecân. *Tarih Dergisi*, (78), 1-25. <https://doi.org/10.26650/iutd.1093940>
- Bausani, A. (2002). İlhanlı hâkimiyeti zamanında İran'da din [Religion under the Mongols]. (Çev. M. Uyar). *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 20(32), 223-231. https://isamveri.org/pdfdrq/D00119/2002_32/2002_22_32_BAUSANIA.pdf
- Belâzürî. (2013). *Fütûhu'l-büldân (ülkelerin fetihleri)*. (Çev. M. Fayda). Siyer Yayınevi.
- Cüveynî. (2013). *Tarih-i cihan güşa*. (Çev. M. Öztürk). Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Daftary, Farhad. (2005). *İsmaililer tarihleri ve öğretileri*. (Çev. E. Toprak). Doruk Yayınları. (Orijinal yayın tarihi 1990).
- Ebü İshâk es-Sâbî. (1987). *Kitâbü'l-münteza' mine'l cüzi'l-evvel mine'l-kitâbi'l ma'rûf bi't-tâcî fi ahbâri'd devleti'd-Deylemiyye. İçinde* (Nşr. W. Madelung), *Ahbâru e'immeti'z-Zeydiyye fi Taberistân ve Deylemân ve Gilân*). Franz Steiner Verlag.
- Felix, W., & Madelung, W. (1995). Deylamites. İçinde *Encyclopaedia Iranica* (C. 7/4, s. 342-347). <https://www.iranicaonline.org/articles/deylamites>
- Gaube, H. (1986). Arrajân. İçinde *Encyclopaedia Iranica* (C. 2/5, s. 519-520). <https://www.iranicaonline.org/articles/arrajan-medieval-city-and-province-in-southwestern-iran-between-kuzestan-and-fars>
- Hamdullah el-Müstevfî. (1389 hş.). *Nüzhetü'l-kulûb*. (Nşr. G. Le Strange). İntişârât-i asâtîr. (E. J. Brill 1915 tıpkıbasımı)
- Hamdullah el-Müstevfî. (1919). *The geographical part of the Nuzhat al-Qulûb*. (Çev. G. Le Strange). E. J. Brill.
- Hamdullah el-Müstevfî. (2018). *Târih-i güzide*. (Çev. M. Öztürk). Türk Tarih Kurumu Yayınları.

- Hodgson, M. G. S. (1968). The Ismâ'îlî state. *Cambridge History of Iran (CHI)*, 5, 422-482. Cambridge University Press.
- İbn Havkal. (2017). *10. asırda İslâm coğrafyası*. (Çev. R. Şeşen). Yeditepe Yayınları.
- İbnü'l-Belhî. (1921). *Farsnâme*. (Nşr. G. Le Strange & R. A. Nicholson). Cambridge University Press.
- İbnü'l-Esîr. (2022). *el-Kâmil'de Selçuklular*. (Çev. A. Özeydin). Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- İlhan, A. (1992). Bâtîniyye. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 5, s. 190-194). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- İstahrî. (2020). *Mesâlikü'l-memâlik ülkelerin yolları*. (Çev. M. Ağarı). Ayışığı Kitapları.
- Ivanow, W. (1960). *Alamut and Lamasar: Two medieval Ismaili strongholds in Iran*. Ismaili Society.
- Kaya, P. (2008). *Büyük Selçuklular döneminde Bâtînîler ile yapılan mücadeleler* (Kayıt No. 262755) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi]. YÖK Tez Merkezi.
- Kaya, P. (2013). Sultan Sencer devrinde Bâtînîler ile yapılan mücadeleler. *Tarih Dergisi*, 58(2), 43-64. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/102237>
- Le Strange, G. (2015). *Doğu hilafetinin memleketleri (Mezopotamya, İran ve Orta Asya) İslâm fetihlerinden Timur zamanına kadar*. (Çev. A. Eskikurt-C. Tomar). Yeditepe Yayınları.
- Lewis, B. (1995). *Haşîşiler*. (Çev. A. Aktan). Sebil Yayınları. (Orijinal yayının tarihi 1968).
- Lockhart, L. & M. G. S., Hodgson. (1986). Alamût. İçinde *The Encyclopedia of Islam (Second Edition)* (C. 1, s. 352-354). E. J. Brill.
- Mecîdî, İ. (1397 hş.). *Deylemnâme (terceme ve tahlil çend metn-i koheni tarihî ve hünerî)*. İntişârât-i Mahmûd Afşar.
- Mehcûr, F. & Haldiyân, S. (1391). Berresî-yi bâ üstân şinâhtî kılâ-i Kuhistan. *Mütâlaât-i bâ Üstân Şinâsî*, 4 (2), 141-158.

- Minorsky, V. (1979). Mugan. İçinde *Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi* (C. 8, s. 446-450). Milli Eğitim Basımevi.
- Mîrhând. (1339 hş.). *Ravzatü's-safâ' fi sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ'*. (Nşr. Müessese-i Hayyâm ve İntişârât-ı Pîrûz). C. 4.
- Nâsır-ı Hüsrev. (2020). *Sefernâme*. (Çev. A. Naci Tokmak). Demavend Yayınları.
- Ocak, A. Y. (1998). *Osmanlı toplumunda zındıklar ve mülhidler (15-17. yüzyıllar)*. Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Öz, M. (1993). Dâî. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 8, s. 420-421). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Öz, M. (1997). Hasan el-Alevî. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 287). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (1989). Alamut. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 2, s. 336-337). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (1997a). Hamdullah el-Müstevfi. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 15, s. 454-455). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (1997b). Hasan Sabbâh. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 16, s. 347-350). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özaydın, A. (2011). Târîh-i güzîde. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 40, s. 82-83). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2004). Merâga. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 24, s. 162-163). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Pezeşk, M. (2009). Jostanids. İçinde *Encyclopaedia Iranica* (C. 15/1, s. 44-46). <https://www.iranicaonline.org/articles/jostanids>
- Piyadeoğlu, C. (2012). *Güneş ülkesi Horasan Büyük Selçuklular dönemi*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Râvendî. (1999). *Râhatü's-sudûr ve âyetü's-sürûr: gönüllerin rahatı ve sevinç alâmeti*. (Çev. A. Ateş). C. 2. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî. (1387). *Cami'ü't-tevârih (Târîh-i İsmâilîyân)*. (Nşr. M. Rûşen). Mirâs-ı Mektûb.

- Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî. (2010). *Cami'ü't-tevârih, Selçuklu Devleti*. (Çev. E. Göksu-H. H. Güneş). Selenge Yayınları.
- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda tarih-coğrafya yazıcılığı*. İslâm Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı (İSAR) Yayınları.
- Tan, M. (2017). *Haşşâşîliğin Tarihsel Arka Planı-İsmâîlî Devlet Yapılanması*. Maarif Mektepleri.
- Willey, P. (2005). *Eagle's nest Ismaili castles in Iran and Syria*. I. B. Taurus.
- Yâkût el-Hamevî. (1397/1977). *Mu'cemü'l-büldân*. (Nşr. Dâru Sâdır). C. 4.
- Yaşaroğlu, H. (2018). *Taberistan Zeydîleri*. İlahiyat.
- Yazıcı, T. (1994). Deylem. İçinde *Türkiye diyanet vakfı İslâm ansiklopedisi* (C. 9, s. 263-265). Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Zahîrüddîn-i Nisâbûrî. (2004). *Selcûknâme* (Nşr. A. H. Morton). E. J. W. Gibb Memorial Trust.

Ekler

Ek 1

Rûdbâr ve çevresi

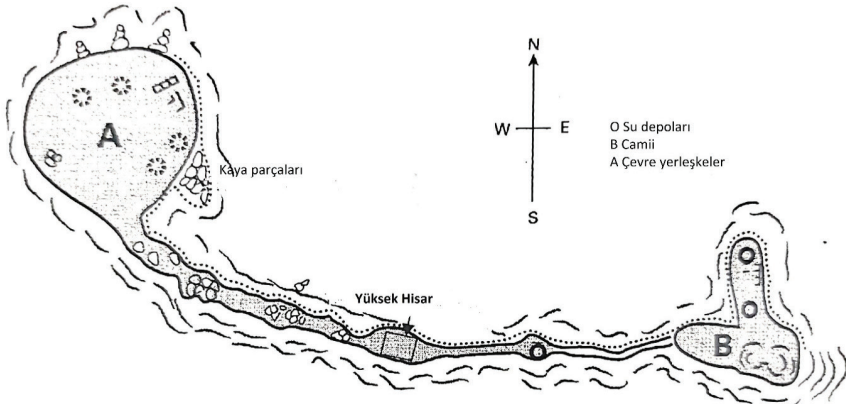

Not. Haritanın orijinalinde bulunan İngilizce bölge ve yer adlarının Türkçeye uyarlanmış hâlidir.

(Hodgson, 1968, s. 431)

Ek 2

Müminâbâd Kalesi'nin şemasıdır.

Not. Orijinali İngilizce olan krokinin Türkçeye uyarlanmış hâlidir.

(Willey, 2005, s. 199)

Ek 3

Alamut Kalesi'nden görünüm.

Not. (Fotoğraf: Pınar KAYA TAN)